

XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTDƏ VALYUTA MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ ONLARIN TƏNZİMLƏNMƏSİ MEXANİZMLƏRİ**A.A.QASIMOV, H.H.ASLANOV*****Bakı Dövlət Universiteti***

Müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuş Azərbaycan Respublikasının gələcək sosial-iqtisadi inkişafı məqsədyönlü və sistemli iqtisadi islahatların aparılması, onun dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyasının sürətləndirilməsinə xidmət edən xarici iqtisadi əlaqələr qurmasından, xarici dövlətlər və beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla ölkənin milli maraqlarını qoyulan əlverişli ticarət-iqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsindən asılıdır.

İqtisadi ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi ümumdünya təsərrüfat sisteminin aparıcı elementi olan beynəlxalq valyuta münasibətləri ilə reallaşdırılır.

Valyuta münasibətləri bir qayda olaraq pul vəsaitlərinin istifadəsi nəticəsində meydana çıxır. Lakin bir sıra dəyişikliklər, o cümlədən valyuta məzənnəsindəki kəskin fərqlər və dəyişmələr, beynəlxalq hesablaşmalardakı tarazlığın pozulması, qızılın qiymətinin dəyişməsi, bir ölkədən digər ölkəyə qanundan kənar kapital axını, iqtisadi inkişafda sabitliyin pozulması, dünya bazar qiymətlərində kəskin fərqlər xarici-iqtisadi əlaqələrdəki deformasiya halları valyuta münasibətlərinə ciddi təsir göstərə bilər. Bütün bunlar dövlətlərarası yeni tipli iqtisadi münasibətlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Dünya təsərrüfat sistemində baş verən mübadilə münasibətləri valyuta münasibətlərinin, bütövlükdə iqtisadi münasibətlərin özünəməxsus, həlledici sferasıdır.

Valyuta münasibətləri, valyuta siyasəti, milli iqtisadi inkişaf, mal və pul dövriyyəsinin, həmçinin, istehsal amillərinin, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr aspektində sistemli halda öyrənilməsi məqsəduyğun hesab edilir.

Valyuta münasibətləri müasir dövrdə respublikanın milli iqtisadi suverenliyi, valyutanın özünün dönerliyi ilə üzvi şəkildə əlaqələndirilməlidir.

Milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında valyuta münasibətlərinin təkmilləşdirilməsinin, o cümlədən valyuta bazarının formalaşması və onun tənzimlənməsinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində valyuta münasibətlərinin düzgün qurulmasının da böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki pul tədavülünün qaydaya salınması, qiymət siyasəti, valyuta məzənnəsi, müxtəlif valyuta əməliyyatlarının aparılması tarazlı iqtisadi inkişafın mühüm şərtlərindən biridir. Bu sahədə baş verə biləcək hər hansı pozuntu halları ölkənin iqtisadi inkişafına, onun iqtisadi təhlükəsizliyinə ciddi zərbə vura bilər. Bu sferada baş verən dəyişikliklər, deformasiya halları obyektiv və subyektiv səbəblərdən olur. Həmin dəyişikliklər əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə və müxtəlif valyuta məzənnəsi rejimlərində özünü göstərə bilər. Məsələn, rəsmi qeydə alınmış

valyuta məzənnəsi şəraitində xammalın qiymətinin aşağı düşməsi ixrac edənlərin qazancının aşağı düşməsinə və beləliklə də, ticarət balansının aktiv saldusunun azalmasına gətirib çıxara bilər. Bu hal başqa bir formada, yəni kapitalın qanunsuz ixracı halında da baş verə bilər və nəticədə ödəniş balansının qıtlığı və digər pozucu hallara səbəb olar. Beləliklə, istər ixracdan valyuta qazancının azalması və istərsə də ödəniş balansının qıtlığı iqtisadi inkişafa mənfi təsirini göstərə bilər, çünki bunlar nəticə etibarilə valyuta gəlirlərinin azalması deməkdir. Bu problemi müəyyən dərəcədə valyuta ehtiyatları vasitəsilə yumşaltmaq olar, lakin valyuta ehtiyatlarının özü də məhdud halda olur. Ona görə də əmtəə, pul və fond bazarındakı dəyişikliklər elə tərzdə olmalıdır ki, bu ölkənin iqtisadi, maliyyə itkilərinin çoxalmasına şərait yaratmasın. Hər bir firma və şirkət onun hansı mülkiyyət formasına, iqtisadi sektora (bölməyə) mənsub olmasından asılı olmayaraq, həm də ümumi dövlətçilik prinsipləri və tələblərinə də əməl etməlidir. Başqa bir halı nəzərdən keçirək. Məsələn, valyuta məzənnəsinin rəsmi qaydada qeyd olunması şəraitində kapitalın mobilliyi məhdudlaşdığına görə və eyni zamanda bu məhdudluq əvvəlki variantla nisbətən zəiflədiyinə görə daxili və xarici bazarlarda valyuta - maliyyə axını sahəsində müəyyən dəyişikliklərə gətirib çıxara bilər, kapitalın yerləşməsində və tədiyə balansında xarici tarazlığı poza bilər. Belə olan halda ölkənin milli bankı valyuta bazarında xarici valyutanın təklifini artırmağa məcbur olar. Bu isə valyuta ehtiyatlarının azalmasına gətirib çıxarır.

Burada digər variantlar da ola bilər.

Məsələn, kapitalın aşağı səviyyəli mobilliyi (çevikliyi) sürüşkən valyuta məzənnəsi rejimi ilə əlaqələndirildiyi şəraitdə (variantda) milli bank valyuta bazarına birbaşa təsir edə bilməməsi səbəbindən, xarici tarazlıq, tədiyə balansı zəifləyə bilər, ixracatçı və idxalçıların hərəkətlərində ciddi nöqsanlar meydana çıxar bilər. Bu hal, xüsusi olaraq milli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin aşağı olduğu və valyuta bazarında müxtəlif əyintilərin olduğu şəraitdə daha təhlükəlidir.

Milli pulun funksional valyuta imkanlığı ilk növbədə milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına qovuşma imkanlılığı, onun valyuta məzmununun meylinin artması, pulun valyutaya çevrilməsi ilə əlaqədardır.

Bazar sistemi şəraitində valyuta münasibətlərində bir iqtisadi qanunauyğunluq kimi pul, maliyyə, kredit və qiymət kimi iqtisadi kateqoriyaların rolu və qarşılıqlı təsir dairəsi getdikcə genişlənir.

Məlum olduğu kimi, valyuta sistemi hər bir ölkədə formalaşan və davam edən iqtisadi münasibətlərin mühüm tərkib hissəsidir. Valyuta sistemi və onun strukturu, habelə valyuta münasibətlərinin xarakteri bir ölkədə daha çox bazar sistemini, digərində isə üstün olaraq dövlət strukturlarını özündə əks etdirir. Bununla yanaşı, müasir dövrdə valyuta münasibətlərində bazar tənzimlənməsi prinsipləri özünə daha geniş yol açmışdır. Postsovet dövlətlərinin bazar sisteminə keçdiyi ilk illərdə ən yaxşı optimal yol dövlətin təsiri mexanizmi ilə bazar mexanizminin düzgün, qarşılıqlı əlaqələndirilməsi idi. Çünki keçid dövrü iqtisadi və qeyri-iqtisadi tənzimlənmənin əlaqələndirilməsini hökmən tələb edir. Bu isə, bir tərəfdən həmin dövrdə hazırlıq, təşkilati, institusional tədbirlərin görülməsinə müəyyən vaxtın tələb olunması, digər tərəfdən isə belə bir qarışıq, ziddiyyətli vəziyyətdən istifadə edən spekulativ halların aradan qaldırılması baxımından da vacibdir. Çünki

bütövlükdə isə ölkənin valyuta vəziyyətinə, tədiyə balansına müxtəlif səviyyədə təsir göstərir. Ona görə də burada valyuta münasibətləri, valyuta məzənnəsi tənzimlənərkən bütün amillər mümkün qədər nəzərə alınmalıdır. Bununla belə bərabər şərait daxilində hansı amillərə daha üstünlük vermək, hansı cəhətlərə diqqət yetirmək son dərəcə vacibdir. Əsasən burada ixrac məhsullarının rəqabət qabiliyyətli olması əsas götürülür. Əslində belə də olmalıdır, çünki bu ixracın əsasını təşkil edir. Lakin istər valyuta siyasəti müəyyənləşərkən, istərsə də manatın məzənnəsi müəyyən edilərkən həmin məzənnə özü-özlüyündə xarici ödəniş problemini avtomatik qaydada, əhatəli miqyasda həll etmir. Ona görə də yuxarıdakı problemlə yanaşı valyuta rejimlərinin (rəsmi müəyyən edilmiş valyuta məzənnəsi, «sürüşkən», yəni bazar amillərini nəzərə alan rejim və mərkəzi iqtisadi orqanların bəzi düzəlişləri) düzgün seçilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, dövrü olaraq valyuta məzənnəsində müəyyən dəyişiklik edilməsi variantını müstəqil bir rejim kimi qəbul etmək də olar, eyni zamanda bu variantı bütün rejimlərə aid etmək də olar.

Ən vacib və həm də zəruri-təcrübi və elmi-nəzəri problemlərdən biri də valyuta münasibətlərinin, valyuta məzənnəsinin ölkənin istehsal və ixrac sistemləri ilə əlaqələndirilməsidir.

Müasir dövrdə valyuta sistemində bazar mexanizminin əsas götürülməsi «sürüşkən» valyuta rejiminə keçilməklə bərabər, bir qayda olaraq qızıl standartlardan imtina olunması bir çox sənayecə inkişaf etmiş dövlətləri beynəlxalq valyuta, ixrac hesablaşmalarına dövləti gündəlik nəzarət etmə qayğısından azad etmişdir. Burada müsbət və mənfi cəhətlər də vardır. Eyni zamanda bundan inflyasiya əleyhinə tədbir kimi də istifadə edilir. Ona görə də bir çox ölkələr şərti hesablanmış valyuta vahidinə keçmişlər və bunu dünya valyuta sisteminin əsası kimi qəbul etmişlər. Yeni valyuta sisteminin tətbiqi ilə valyuta məzənnələri arasındakı fərqdəki dəyişiklik, yəni bir neçə valyutanın bir-birinə nisbətdə qiymətdən düşməsi dərəcəsi nəzərə alınır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu valyuta növü inflyasiyanı aradan qaldırmır, onu müəyyən dərəcədə pərdələyir. Bundan başqa bir ölkənin milli valyutasının digər ölkənin milli valyutası ilə müqayisədə xeyli fərqli olmasını heç də həmişə inflyasiya əlaməti kimi qəbul etmək olmaz. Məsələn, valyuta birjalarının məlumatlarına görə Almaniyanın və Yaponiyanın milli valyutaları müəyyən vaxt kəsiyində bir-birindən fərqlənir, lakin buna baxmayaraq, nə Yaponiyanı, nə də Almaniyayı iqtisadi inflyasiyalı inkişaf edən ölkələr adlandırmaq olmaz.

Bütün bu və ya digər cəhətlərə baxmayaraq, sərbəst və qeyri-sərbəst valyuta münasibətlərinin qiymət sistemində, iqtisadiyyatın strukturuna, idxal və ixraca, iqtisadiyyatın ayn-ayrı bölmələrinin inkişafına, pul tədavülünə təsirinin nəzərə alınması heç də valyuta siyasəti baxımından az əhəmiyyətli məsələ deyildir. Məsələn, Azərbaycanın milli valyutası olan manatın məzənnəsi rəsmi şəkildə tənzimlənməsə, ərzaq idxal məhsullarının qiymətləri xeyli qalxa bilər, bu isə əhalinin rifahına mənfi təsir göstərə bilər. Əlbəttə, bu hal yalnız ərzaq məhsulları ilə məhdudlaşmır. Belə ki, hazır məhsul istehsalı ilə bağlı Azərbaycanın hər hansı bir xarici ölkədən xammal-material və yarımfabrikat halında aldığı malların da qiyməti qalxa bilər ki, bu da hər hansı bir müvafiq müəssisənin istehsal xərclərini xeyli artırma bilər. Belə olan halda, həmin müəssisənin ixrac potensialı da azalar, daxili bazarla xarici bazar arasında uçurum əmələ gələ bilər. Nəinki postsovet

dövlətlərində ilk müstəqillik illərində, keçmiş SSRİ respublikalarının özündə də bu sahədə ciddi nöqsanlara yol verildi. Ayrı-ayrı müəssisələr sərbəst daxili bazar sisteminə keçirildi, azad qiymətlər əsas götürüldü. Əlbəttə, daxili bazarın təmin olunmadığı istehsal vasitələri sahiblərinin azad olmadığı bir şəraitdə bu iqtisadi sistemin dağılmasına gətirib çıxara bilər. Bunu dərk etməyən SSRİ hökuməti 1988-ci il dekabrın 9-dan etibarən müəssisələrə sərbəst valyuta qazanmaq səlahiyyətini verdi. Bu isə ölkənin xammal bazasının, müəssisədaxili istehsal imkanlarının dağıdılmasına gətirib çıxartdı. Xarici bazara bu cür azad, sərbəst çıxışın nəticələrini gec də olsa dərk edən SSRİ dövləti SSRİ prezidentinin 2 noyabr 1990-cı il qərarı ilə valyuta-hesablama əməliyyatlarında dövlətin valyuta inhisarı rejiminin bərpa edilməsi haqqında fərman verdi.

Valyuta tənzimlənməsi həmin ölkənin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsidir. Valyuta tənzimlənməsi sərbəst bazar iqtisadiyyatı şəraitində müxtəlif valyuta əməliyyatlarındakı məhdudlaşdırıcı tədbirlərin aradan qaldırılmasından ibarət deyildir.

Ona görə, valyuta siyasətini həyata keçirməzdən əvvəl valyuta əməliyyatlarını məhdudlaşdıran amillərin, yəni əmtəələrin aşağı rəqabət qabiliyyətliliyinin, sərmayə qoyuluşunun səmərəsizliyinin, dövlətin daxili və xarici borcunun çoxluğunun və digər əks təsir edən amillərin yumşaldılması və yaxud aradan qaldırılmasını təmin etmək lazımdır. Burada kapitalın ölkədən kortəbii olaraq kənara axmasının və ölkəyə lüzumsuz həcmdə xarici kapitalın gətirilməsinin qarşısının alınması da mühüm rol oynayır. Kapital üzərində valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsinin ən vacib istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir: Birincisi, mərkəzi iqtisadi orqanların tənzimləyici təsiri; ikincisi, idxal-ixrac əməliyyatlarında qanun pozuntularının aradan qaldırılması, bank hesablamalarına nəzarət, milli valyutanın daxili dövrəliyinə təsir etmək, səmərəli mübadilə məzənnəsinin formalaşmasına, sabit makroiqtisadi mühitin yaradılmasına imkan yaratmaq, düzgün valyuta qanunçuluğunu formalaşdırmaq; Üçüncüsü, dövlətin iqtisadi strategiyası ilə valyuta siyasətinin vəhdətliyinin təmin edilməsi. Təşkilati, maliyyə baxımından isə ən vacib məsələlərdən biri valyuta nəzarətinin sistemliyinə nail olmaq, valyuta nəzarətini və kapital üzərində nəzarətin səmərəliliyini artırmaq, valyuta nəzarətinin hüquqi və normativ bazasını möhkəmləndirmək, təkmilləşdirmək, nəzarətin informasiya-texniki bazasını formalaşdırmaq, bu sahədə məşğul olan işçiləri onların işgüzarlıq fəaliyyətinə görə seçmək və düzgün qiymətləndirmək, valyuta münasibətləri ilə məşğul olan qurumların, ilk növbədə bankların uçot-analitik funksiyalarını genişləndirməkdən ibarətdir. Bütün bu tədbirlər bütövlükdə səmərəli valyuta rejiminin formalaşması və onun təkmilləşməsinə imkan yaradır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, valyuta bazasının həddindən artıq liberallaşması, xaricə xammal və material ixrac edən bir sıra firma və şirkətlərin ixracdan əldə etdikləri qazancın uzun müddət orada qalmasına imkan yaradır. Milli valyutanın daxili dövrəlilik qabiliyyətinə malik olması və belə valyutaya tələbatın azlığı əldə olan gəlirlərin bir hissəsinin valyuta bazarına çıxarılmasına imkan yaradır. Digər tərəfdən isə dövrəli valyuta dövlət inhisarına qalarsa, bu zaman valyuta qıtlığı yaranar və milli pulun xarici valyutaya nisbətən məzənnəsi xeyli dərəcədə aşağı düşə bilər. Ona görə də valyuta birjalı ilk baxışda vəziyyətdən çıxış rolunu oynayır. Lakin burada başlıca məsələ daxili bazarla xarici bazarın, daxili qiymətlərlə dünya qiymətlərinin düzgün əlaqələndirilməsindən, milli pulun və

dönərli valyutanın məzənnəsinin optimal halda müəyyən edilməsindən, yəni bu məzənnələrin nə həddindən artıq, nə də həddindən aşağı olmasına yol verməməkdən, pul, kapital axınının düzgün uçota alınmasından, bu sferada spekulativ halların aradan qaldırılmasından ibarətdir.

Müasir dövrdə bir çox ölkələrdə bazar mexanizmi ilə yanaşı valyuta münasibətlərinin dövlət-inhisarçı tənzimlənməsi sistemi də mövcuddur. Bu əslində iki sistemli yanaşmanın sintezidir. Lakin 1976-cı ildə Yamayka valyuta sisteminin tətbiqi ilə əlaqədar olaraq valyuta tənzimlənməsində bazar mexanizminin rolu xeyli genişləndirildi. Belə ki, cari valyuta məzənnəsinin səviyyəsi, kapitalın hərəkəti əsasən valyuta bazarındakı vəziyyətlə müəyyən edildi, «sürüşkən» valyuta məzənnəsi konsepsiyası özünə geniş yer aldı, likvidlik resurslarının formalaşması mexanizmi nəzarətdən kənar qaldı.

Dövlətin valyuta inhisarçılığı bir tərəfdən bazar sistemi mexanizminə zidd olan bir hal olsa da, daxili bazarın qorunması ixrac-idxal əməliyyatlarında dövlətin iqtisadi və siyasi mənafeələrinin qorunması baxımından müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Belə şəraitdə bütün beynəlxalq valyuta münasibətləri vahid nəzarət altında olduğuna görə korrupsiya hallarını aradan qaldırmaq asanlaşır. Əlbəttə, hətta dövlətin valyuta inhisarçılığı şəraitində belə valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsində valyuta məzənnəsində bazar mexanizminin ünsürlərindən də istifadə edilir.

Valyuta siyasəti, valyuta tənzimlənməsi dövlətin iqtisadi siyasətində mühüm yer tutur. Milli valyutanın dönərliyi və onun mübadilə məzənnəsi həm də milli iqtisadiyyatın inkişafının nəticəsidir. Ona görə də iqtisadiyyatın sabitləşməsi tədbirlərini həm də valyuta münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri kimi qiymətləndirmək olar. Müasir dövrdə iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılması valyuta rejiminin səmərəliliyinin artırılması ilə üzvi şəkildə əlaqədardır. Lakin buna baxmayaraq, hələ də valyuta mübadilə əməliyyatlarında, valyuta ehtiyatlarının investisiyalaşması bu sahədə korrupsiya hallarının yayılması, valyuta tənzimlənməsinin daha da təkmilləşməsinə tələb edir. Həm də bu onu göstərir ki, hələ də iqtisadiyyat səmərəli valyutanın təşkilinə, valyuta sistemi isə səmərəli iqtisadiyyata uyğunlaşa bilməmişdir. Bundan başqa, milli pulun dönərliyə çevrilməməsi üzündən nəinki tələbat, valyuta təklifi də xeyli dərəcədə ixracdan və müəyyən dərəcədə xarici kreditdən asılı olur. Ona görə də burada əhali, dövlət, banklar özünəməxsus qaydada problemlərlə üzləşir.

Valyuta siyasəti hər bir dövlətin iqtisadi siyasətində mühüm yer tutduğundan, bu siyasət maliyyə-valyuta, pul-kredit siyasəti ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə valyuta siyasəti birinci növbədə iqtisadiyyatın və valyuta məzənnəsinin sabitləşməsi, tədiyə balansının yaxşılaşdırılması, xarici ticarət əlaqələri, tədavüldəki pulun miqdarı ilə vəhdət halında öyrənilir. Bundan başqa, valyuta siyasətinin ölkə daxili və ölkə xarici problemləri, valyuta qanunvericiliyi, valyuta tənzimlənməsi, valyuta bazarı, valyuta fondu, valyuta ehtiyatları, valyutadan istifadə, valyuta siyasətinin problemləri, dünya maliyyə qurumlarında iştirak etmək, valyuta riski, valyutanın dönərliyi, ölkədaxili və ölkəxarici valyuta problemlərinin sistemli təhlili kimi ümdə məsələləri özündə birləşdirir.

Valyuta siyasətini ölkənin iqtisadi strategiyasının mühüm tərkib hissəsi kimi qiymətləndirmək lazımdır. Ona görə də valyuta siyasəti bir tərəfdən iqtisadi artıma stimül yaratmalı, inflyasiya artımının

meyllərinin azalmasına kömək etməli, digər tərəfdən isə bərabər şərait daxilində milli iqtisadiyyatın xarici rəqabət qabiliyyətini təmin etməlidir, valyuta sabitsizliyinin aradan qaldırılmasına kömək etməlidir. Burada milli valyutanın nizamsız qaydada məzənnəsinin tez-tez dəyişməsi və kapitalın geniş miqyasda axınının qarşısının alınması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütövlükdə valyuta siyasətinə ümumi halda yanaşılarsa, onun aşağıdakı istiqaməti əhatə etdiyini görmək olar:

1. Valyuta məzənnəsi və rəsmi valyuta intervensiyası.
2. Valyuta nəzarəti və kapital axınının tənzimlənməsi.
3. Rəsmi valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi.
4. Beynəlxalq valyuta-kredit təşkilatlarında təmsil olunma.

Valyuta siyasətində ən başlıca yeri valyuta məzənnəsi və onun lazım olan səviyyədə saxlanması üçün valyuta rejimi və mexanizmi təşkil edir. Burada milli banklar vasitəsilə valyuta sabitliyinin yaradılması ilə yanaşı valyuta bazarında olan tələb və təklifin, bir sıra məhdudlaşdırıcı halların da əhəmiyyəti vardır.

Ayrı-ayrı dünya ölkələrinin təcrübəsində əsasən aşağıdakı üç valyuta siyasəti variantlarına təsadüf edilir. Birincisi, azad valyuta siyasəti. Bu bəzən iqtisadçılar arasında «azad əriyən», «sürüşkən» valyuta məzənnəsi adlandırılır. Burada valyuta məzənnəsi və qiymət bazar mühitindən asılı olaraq dəyişilir. Eyni zamanda valyuta məzənnəsi rəsmi qaydada müəyyən edilmir. İkincisi, tənzimlənən «əriyən» valyuta siyasətidir. Üçüncüsü, daimi qeydiyyatda olan valyuta məzənnəsidir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ dağıldıqdan sonra postsovet dövlətlərində iqtisadi islahatların ilk illərində «azad əriyən» valyuta məzənnəsinin həyata keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verilirdi. Halbuki, iqtisadiyyatın iflic vəziyyətə düşdüyü, keçmiş sovet respublikaları arasında iqtisadi əlaqələrin pozulduğu bir şəraitdə bu valyuta siyasətinin prioritet qaydada əsas götürülməsi və tətbiq edilməsi özünü doğrulda bilməzdi. Çünki bu valyuta siyasəti variantına yalnız makroiqtisadi sabitlik və inflyasiyanın aşağı səviyyədə olduğu halda üstünlük vermək olar. Valyuta siyasətinin ikinci variantı şəraitində bu prosesə dövlətin müəyyən səviyyədə müdaxiləsi olmur və dövlətin zəruri valyuta ehtiyatlarının olmasının və iqtisadi situasiyaların elmi cəhətdən araşdırılmasını və strateji proqnozlaşdırılmasını tələb edir. Bu həm də həmin problemin maliyyə bazarı ilə optimal şəkildə əlaqələndirilməsini, sistemli qaydada təqlid edilməsini tələb edir. Lakin bu variant da postsovet dövlətlərində yüksək səviyyədə həyata keçirilə bilmədi. Ona görə də Rusiyada görkəmli iqtisadçıların «valyuta dəhlizi» adlandırdığı bu valyuta siyasəti variantı da iqtisadi nəzəriyyə baxımından bir sıra tənqidlərə məruz qaldı. Üçüncü variant göstərdiyimiz kimi daimi qeyd olunmuş valyuta kursudur. Bu valyuta siyasəti variantının bir qayda olaraq ölkədaxili böhran hallarının qalxdığı şəraitdə istifadə edilir.

Dövlətin valyuta siyasətində valyuta nəzarətinin və bu siyasətin nəzəri-metodoloji əsaslarının və praktiki məsələlərinin düzgün əlaqələndirilməsinin də böyük əhəmiyyəti vardır. Valyuta nəzarəti ilk növbədə normativ bazaya – maliyyə-hüquqi tənzimlənməyə əsaslanır, xarici ticarət fəaliyyətinin qaydaya salınması, daxili valyuta bazarının sabitləşməsi, ölkədaxili kapitalın qeyri-qanuni xarici ölkəyə axınının qarşısının alınmasında, ixrac nəticəsində xarici ölkələrdən əldə edilmiş gəlirlərin ölkəyə vaxtı-vaxtında daxil edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edək ki, valyuta nəzarəti ilk növbədə valyuta

əməliyyatlarının icrası zamanı valyuta qanunçuluğuna əməl olunmasını tələb edir. Ona görə də valyuta nəzarəti həm hüquqi, həm fiziki şəxslər, bütövlükdə valyuta bazarı iştirakçılarının iqtisadi davranışına eyni qaydalı, eyni tələblərlə yanaşmanı irəli sürür. Həmin problemin həlli makroiqtisadi əhəmiyyət kəsb edir və dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından prinsipial əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də ölkə xaricinə valyuta ehtiyatlarının, strateji əhəmiyyət kəsb edən xammalın aparılması zamanı qanunsuz əldə edilən qazancların, mənfəətin azaldılmasında və yaxud bütövlükdə qarşısının alınmasında xarici ticarət, ixrac əməliyyatlarının maliyyə, gömrük və digər mexanizmlər vasitəsilə tənzimlənməsi son dərəcədə əhəmiyyətlidir. Çünki bu problemlər həll edilmədən, bütövlükdə ölkənin digər iqtisadi problemlərini həll etmək də çətin olar. Burada sahibkarlıq fəaliyyəti, əmtələrin global miqyasda mübadiləsi, xarici ticarət və habelə bank, gömrük orqanlarının fəaliyyəti haqqında dəqiq informasiya aşkarlığının olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Son vaxtlar valyuta tənzimlənməsində liberallaşma meyli üstünlük təşkil etməyə başlamışdır. Cari valyuta əməliyyatları və kapitalın hərəkətinə nəzarətdə qadağanedici hallar azalmağa başlamışdır. Bununla yanaşı dünya təcrübəsi göstərir ki, müasir dövrdə bir çox ölkələrin milli iqtisadiyyatı, milli maliyyə bazarları spekulativ kapitala üzləşməli olurlar. Və onlar milli valyutanın məzənnəsinin aşağı salınmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilirlər. Ona görə də hər bir dövlət valyuta münasibətlərində və valyuta bazarlarında tarazlı vəziyyətin təmin olunmasında maraqlı olmalıdır. Burada valyuta nəzarəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Valyuta tənzimlənməsində, bu sferada sabit tarazlığın təmin edilməsində valyuta əməliyyatlarının şəffaflığı, valyuta bazarı, alqı-satqısı haqqında düzgün informasiyanın olması, kapital hərəkətinin tənzimlənməsi, milli valyuta məzənnəsinə səmərəli təsir edilməsi, bütövlükdə valyuta risklərinin idarə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Valyuta tənzimlənməsinin mühüm makro- və mikroiqtisadi əhəmiyyəti olan aşağıdakı istiqamətləri vardır:

1. İxrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi və valyuta qazancları üzərində nəzarət.
2. İdxal əməliyyatlarının tənzimlənməsi və valyutanın alınması ilə əlaqədar əməliyyatların aparılması qaydası.
3. Mərkəzi bank tərəfindən aparılan cari valyuta əməliyyatları üzərində səmərəli nəzarətin təşkili.
4. Bank sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və valyuta tənzimlənməsinin səmərəsinin artırılması.
5. Kapitalın hərəkətinin tənzimlənməsi və onun axınının qarşısının alınması üzrə tədbirlərin görülməsi.
6. Normalaşdırılmış valyuta borclarının dövlət tərəfindən idarə edilməsi və Mərkəzi bankın (Milli bankın) qızıl valyuta ehtiyatının artırılması.
7. Düzgün valyuta məzənnəsi siyasətinin aparılması.
8. Əsas qiymətli kağız hesab olunan milli pulun stabilliyini təmin etmək, ona təzyiqi azaltmaq üçün səhm bazarı və dövlət istiqrazlarının tənzimlənməsi.

İxrac əməliyyatlarının tənzimlənməsində ixrac nəzarətinin həyata keçirilməsi və ixrac edən firma və şirkətlərin valyuta əməliyyatlarının idarə olunması, konkret məhsullar üzrə ixrac edənlərin lisenziyalaşdırılması, ixrac lisenziyasının verilməsi, ixracın həcmi stimullaşdırmaq üçün ixrac kreditlərindən istifadə edilməsi, ixrac

sövdələşmələrinin hər cür risklərdən qorunması üçün sığortalanması, bütövlükdə ixrac əməliyyatlarında beynəlxalq qaydalara əməl olunması, həmçinin müəyyən olunmuş qaydalar və normativlər üzrə ixrac əməliyyatlarının aparılması və s. mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov M., Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin başlıca istiqamətləri // İqtisadiyyat və həyat jurnalı, 2003, №4-6.
2. Əliyev A., Azərbaycanın iqtisadi siyasəti. Bakı: Qanun, 2003.
3. Əliyev A., Şəkərgəliyev A. Bazar iqtisadiyyatına keçid, dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı: 2002.
4. Heydərov K. Gömrük işinin əsasları, Bakı: 2000.
5. Səmədzadə Z. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri. İqtisadiyyat və həyat jurnalı. 1991: №2.
6. Rəhimov M., Vəliyev D., Beynəlxalq maliyyə. Bakı: 2000.
7. Красавиной Л. Международная валютно-кредитные и финансовые отношения. Учебник. М.: 2000.
8. Киреев А. Международная экономика. М.: 2000.
9. Балабанов М. Валютные операции. М.: 1993.
10. Məmmədov Z., Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi, Bakı: 2000.
11. Смыслов Д. Международный валютный фонд. М.: 1993.

ВАЛЮТНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И МЕХАНИЗМ ИХ РЕГУЛИРОВАНИЯ

А.А.КАСУМОВ, Г.Г. АСЛАНОВ

РЕЗЮМЕ

В статье всесторонне изучена роль валютных отношений в формировании и развитии национальной экономики. В работе исследуется необходимость регулирования валютных операций в процессе внешнеэкономических связей страны, и анализируются направления валютного контроля в обеспечении экономической безопасности.

THE FINANCIAL RELATIONS AND THE WAY OF MANAGING IT IN THE FOREIGN ECONOMICAL ACTIVITY

A.A.QASIMOV, H.H.ASLANOV

SUMMARY

The development of national economics and the role of the financial valuations in its development were widely studied. In this item the impotence of the managing of the financial valuations in the process of foreign economical valuations and the way of observation of the financial valuations for the economical safety of the country was studied and demonstrated.